

LJUBICA BELJANSKI-RISTIĆ

Zvezdana Ladika – Posredne i neposredne veze, uticaji i nasleđa

Pozvani kao učenici, saradnici i nastavljači Zvezdane Ladike da u njenu čast iznesemo svoja osećanja, sećanja, iskustva, ali i činjenice, uvide i nova saznanja o Zvezdaninom uticaju na naš život i rad, osećam da ćemo u našim izlaganjima i razmeni sećanja biti iznenađeni nekim novim otkrićima Zvezdaninih profesionalnih i širih umetničkih i pedagoških doprinosa i zasluga i, posebno iz sadašnje perspektive, više nego značajnim neposrednim i posrednim vezama i uticajima na nas koji smo bili njeni savremenici i na različite načine prenosioci te široke lepeze bogatog iskustva i ostavštine koju nam je Zvezdana ostavila u nasleđe.

U pisanju ovog pregleda veza i uticaja Zvezdane na moj život i rad, koristila sam postojeće preglede, napisane biografije, dokumentaciju iz arhive, moje zapise i sećanja.

SIGURAN PROSTOR KAO BAZA DELOVANJA: CEO RADNI VEK U JEDNOJ KUĆI

Pogled na Zvezdaninu biografiju otkriva jedinstven višeslojan i izuzetno aktivan razvojni put stvaralačkog dramskog i pozorišnog rada s decom i mladima koji je trajao od sredine prošlog veka ulazeći u novi milenijum i zaokružujući punih pedeset godina aktivnog angažovanja od Pionirskog kazališta, popularnog PIK-a, kasnije Zagrebačkog kazališta mladih, poznatog ZeKaeMa. Danas to izgleda kao nezamisliv čin, dugogodišnja vezanost i odanost jednoj matičnoj kući u kojoj se započinje profesionalni put, nastavlja sa saradnjom i po odlasku u penziju otvara prostor za nova iskustva i izazove. Ukoliko i svoju biografiju predstavim uzimajući kao polazište zvanično zapošljavanje u nekadaš-

> Z. Ladika (u sredini) i Lj. Beljanski Ristić (desno)
Kongres ASSITEJ, Madrid, 1978.

njem Centru za kulturu Stari grad u Beogradu, danas poznatog kao Parobrod, uz šire profesionalno delovanje u oblasti kulture s fokusom na drami i pozorištu namenjenih deci i mladima, onda je moj put u odnosu na matičnu kuću vrlo sličan Zvezdanimom.

Zvezdana profesionalno počinje da radi 1953. u Pionirskom kazalištu u Zagrebu, a ja 1977. u Centru za kulturu Narodnog univerziteta Stari grad u Beogradu. Zvezdana kao dramski pedagog/reditelj, ja kao stručni saradnik/urednik dramskog programa. Obe imamo u tom trenutku 32 godine. Obe do penzije radimo na istom mestu i zaokružujemo svoj puni radni staž, ali ne prestajemo da budemo aktivne. Nastavljamo da radimo u saradnji sa našom 'decom', nekadašnjim članovima naših dramskih studija, sada dramskim pedagogima, rediteljima i drugim

stvaraocima i stručnjacima u novom pozorišnom okruženju vaninstitucionalnog pozorišta koje osnivamo i gradimo zajedno.

Ne znam za mnogo onih koji su svoj radni vek proveli i posvetili jednoj pozorišnoj kući ili ustanovi kulture. Dugo sam smatrala da je Zvezdanim rad primer odluke koja je proizašla iz činjenice da je Zagrebačko kazalište mladih bilo jedinstveno mesto za koje nije bilo zamene u obliku boljeg ili kvalitetnijeg za ono što je Zvezdana istraživala i radila.

Verujem da je to delom i bilo tako, ali ono što mi se čini da je bilo važnije i možda odlučujuće jeste siguran prostor kao baza delovanja, s jedne strane, i postojanje otvorenosti za unošenje promena, s druge strane, u okviru kojeg se pokreće, razvija i menja postojeće stanje jer nije jednosmerno i hijerarhijsko, zatvoreno u određenu grupaciju

ili generaciju, već je u stalnoj dvosmernoj interakciji, međugeneracijskoj stvaralačkoj razmeni i zajedništvu u odlučivanju i uspesima ostvarenog. Onda nema istog godinama, već uvek novog i drugačijeg, koje nosi nove podsticaje i izazove aktuelnog i od bitne je važnosti i uticaja na život onih koji su učesnici u tom procesu.

Mislim da je meni Zvezdanin primer bio podrška i od bitnog uticaja na moje osećanje vrednosti i vernosti osvojene stvaralačke baze koju je pratilo osećanje slobode u odgovorima na izazove koje sam i ja imala i prošla, ostajući bez obzira na sve (od Škozorišta pa dalje, sa svim stvarima koje su iz toga izrastale) u Centru za kulturu Stari grad u Beogradu.

PREPOZNAVANJA, KOINCIDENCIJE I KLJUČNE GODINE PROFESIONALNIH I ŽIVOTNIH VEZA I UTICAJA

Tragam za postupkom koji će naše biografije, linije delovanja i ključne tačke veza i uticaja povezati u vidu izabranih paralelnih dešavanja otvorenih za dopunjavanje koje je od značaja za dobijanje šire slike iz različitih pozicija i perspektiva. Kalendarski, naša neposredna saradnja i stvaranje veze koja bitno utiče na moj život i rad uz podršku koja moje delovanje iz lokalnog uvodi u međunarodne prostore, dešava se u susretu sa Zvezdanom u Mostaru 1978. godine i obuhvata oko deset godina neposredne saradnje, prvo vrlo intenzivne, a kasnije više savetodavne, sve do 1988. godine, koja je za obe bila prekretnica. Za Zvezdanu to je bila godina velike promene zbog odlaska u penziju, a za mene godina u kojoj počinje velika borba za opstanak Centra za kulturu Stari grad, kako zbog nesređenog statusa, tako i zbog društvenih i političkih promena koje su počele sve više da utiču i pritiskaju normalno funkcionisanje. Postavljajući koncept prepoznavanja i beleženja veza i uticaja koji je

Zvezdana i njen rad imao na mene i moj rad, otkrivam zanimljive koincidencije i zaključujem: programski, veze i uticaji ne obuhvataju samo desetogodišnju neposrednu saradnju sa Zvezdanom, već i okolnostima stvarane posredne veze i uticaje koji su prethodili godinama neposredne saradnje i posredno se nastavljali na njih do danas.

Godina 1953.

POGLED UNAZAD NA PREPLETAJE JEDNOG DETINJSTVA I JEDNOG PROFESIONALNOG ANGAŽMANA

Tragajući za posrednim vezama i eventualnim uticajima koji su postojali pre neposrednog susreta i saradnje sa Zvezdanom, otkrivam njihove početke u svom detinjstvu, koji se poklapaju sa Zvezdaninim početkom profesionalnog rada u Pionirskom kazalištu u Zagrebu. Godina 1953. je polazište. Dva početka, dve paralelne linije – jedna je Zvezdanina, druga je moja. Zvezdana ima 32 godine, ja 8. Zvezdana je dramski pedagog/reditelj. Njena linija kreće iz pozicije odraslog stručnjaka i umetnika angažovanog za rad na predstavama koje nastaju kao rezultat pedagoškog i umetničkog rada s decom i mladima. Moja linija kreće iz pozicije deteta koje otkriva pozorište i odrastanje u okruženju pozorišta kao član dečje grupe i igra u dečjim predstavama uz dečje uloge u predstavama za odrasle u „velikom kazalištu“. Pregledavam lična dokumenta, školska svedočanstva, fotografije i sačuvane stampane programe kao dokaze svojih dramskih i pozorišnih početaka deteta koje raste u okruženju pozorišta kao sveta igre, stvaranja i učenja za život. Ja u to vreme živim u Puli i to je prostor mog odrastanja. Moja mama radi u pozorištu i to mi je druga kuća. Idem u osnovnu školu, najviše volim slobodne aktivnosti, posebno igrovne sa pionirskim instruktorima i dramske i recitatorske sa učiteljicom. Član sam Pionirskog

kazališta, pohađam kratko časove baleta i muzičku školu. Mnogo čitam.

S pogledom unazad, sa sigurnošću mogu da tvrdim da su tu proradile prve veze i uticaji koji su se širili iz Zagreba kao centrale u druge gradove u Hrvatskoj u kojima postoje pionirski domovi, dečje dramske i pozorišne grupe i interesovanje nastavnika koji vode dramske sekcije u školama. Iz Pionirskog kazališta u Zagrebu, gde je radio profesionalni pozorišni kadar i Društva „Naša djeca“, čiji su voditelji držali i organizovali aktivnosti pionira u školi i vanškolskim aktivnostima, prenose se ideje i iskustva vođenja tih aktivnosti. Zvezdana je aktivna u tim programima preko predavanja, seminara i radionica i vremenom ostavlja sve veći trag u oblikovanju pristupa i modela rada koje istražuje i sprovodi u praksi.

Zagrebačko Pionirsko kazalište je za Zvezdanu otvoren prostor za prenošenje njenih ideja i razmenu iskustva sa kolegama rediteljima, dramskim pedagogima i glumcima iz drugih pozorišta u okruženju, ali i u saradnji sa školama i nastavnicima kroz predavanja i seminare kao neka vrsta modela dobre prakse, pa su ti uticaji stizali i do Pionirskog kazališta u Puli čiji sam bila član.

Sličnosti u radu odnose se na neke postavke koje su postojale u pionirskim kazalištima, verujem, pre svega u Zagrebu, pa tako i u Puli, a to je da deca igraju dečje uloge, a odrasli uloge odraslih. U Zagrebu se unose inovacije radom na improvizacijama koje posebno koristi Zvezdana kao segmente za predstave u izvođenju dece i mladih, nazivajući ih kolektivnim stvaralaštvom. U Pionirskom kazalištu u Puli takvu vrstu predstava imali smo kasnije, ali naša voditeljka, glumica Zlata Berović, već u tom periodu u rad s nama uvodi dramske vežbe, igre i improvizacije kao dopunu i pomoć za razvoj spontanosti, govora i ponašanja na sceni. Sećam se koliko smo voleli i jedva čekali te vežbe, igre i improvizacije uz uzbuđenje i našu punu koncentraciju, za razliku

od proba na kojima smo čitali tekstove, pokušavali da sledimo upute i često bili nemirni i zasmejavali jedni druge kada nam je ponestajalo pažnje.

Voleli smo i našu učiteljicu Ivanku Šolaju koja je s nama na časovima i u slobodnim aktivnostima često radila dramske igre i vežbe. Dokaz za pozitivne ishode obuke s pionirskim instruktorima i nastavnicima je sećanje na brojne male predstave koje je s radošću podsticala moja učiteljica, a koje sam ja „pisala i režirala“ i izvodila sa celim razredom na raznim mestima, od škole do tadašnjih mesnih zajednica. Zauvek ću pamtiti uzbuđljiv rad naše pionirske instruktorke koju sam srela posle mnogo godina na Festivalu djeteta u Šibeniku, kao učiteljicu i voditeljku dramske grupe / školskog pozorišta iz Opatije, sa predstavom koja je bila primer inovativnosti i kreativnosti u najboljem smislu. Njeno ime je Dolores Jindra.

Godina 1969.

PRVI SUSRET I PRVI UTICAJI ODLUKE O NEPROPUŠTANJU PRILIKA

Zvezdana ima 48 godina, ja 24. Zvezdana na devetom Festivalu djeteta u Šibeniku učestvuje sa Zagrebačkim kazalištem mladih sa predstavom dramskog studija *Kolo oko svijeta*. Glavna tema festivala je „Dječje stvaralaštvo“. Na studijskim raspravama Zvezdana ima izlaganje „Dječje scensko stvaralaštvo“. U vreme održavanja Festivala zasedao je Izvršni komitet ASSITEJ-a. Jugoslovenski centar ASSITEJ-a, čiji je Zvezdana predsednik, domaćin je toga skupa.

Od početka marta do kraja juna 1969. godine radim na zameni u Osnovnoj školi „43. istarska divizija“ u Puli, predajem hrvatski i, naravno, počinjem da vodim recitatorsku i dramsku sekciju. I željeno se otvara. U školi, krajem marta, nas tri nastavnika dobijamo

od direktora podsetnik Centra za vanškolski odgoj Saveza društava „Naša djeca“ da se odgovori na poziv i odredi ko će da učestvuje na trećem Republičkom susretu članova literarnih, novinarskih i recitatorskih grupa, koji se održava u junu u Zagrebu. Prijava ide preko općinskog Saveza društava „Naša djeca“ iz Pule. Izgleda da moje kolege nisu previše zainteresovane i ja sam presrećna što je izbor pao na mene.

Rešenost da učestvujem na toj smotri odredilo je saznanje da je među izlagačima i članovima komisije bilo i ime Zvezdane Ladike. To nisam htela propustiti, jer sam prethodne, 1968. godine, kao saradnica Kaza-

lišta lutaka u Zadru prisustvovala seminaru za lutkare na temu „Dostignuća kazališta lutaka za djecu“ tokom VIII. Festivala djeteta u Šibeniku. Paralelno se održavao seminar za rukovodioce školskih dramskih grupa, na kojem je govorila i Zvezdana na temu „Oslobođanje i razvijanje stvaralačkih mogućnosti djeteta“. Znala sam šta se dešava, skupljala biltene u kojima je pisalo o tome, ali nije bilo mogućnosti da neposredno prisustvujem. Dugo sam čuvala te biltene sa zaokruženim programom i najavama te opisom seminara. Ta nemogućnost prisustva uticala je na mene čvrstom odlukom da sledeću priliku ne propustim. Na susretu u Zagrebu, u delu koji se odnosio na recitatorske grupe, moja grupa

INES ŠKUFLIĆ-HORVAT

Dramska sam pedagoginja; 26 godina radila sam u Učilištu ZeKaeMa. Nisam imala privilegij biti Zvezdanina učenica, no svemirskom slučajnošću primljena sam na njezino radno mjesto – kad je otišla u mirovinu. Naravno, u mirovinu je otišla samo na papiru. Još je punih 15 godina vodila grupe i postavljala predstave s djecom i mladima.

Kako je bilo doći na radno mjesto legende?

Ne baš lako. Ispričat ću jedan od svojih prvih doživljaja.

Kako sam uz radno mjesto naslijedila i njezine prostore za rad, već jednoga od prvih dana čujem kucanje na vratima studija broj 1. Otvorim vrata, pred njima mlada žena s djetetom, traži Zvezdanu jer želi upisati dijete na dramsku. Objasnim da je Zvezdana otišla u mirovinu, da sad ja tu radim umjesto nje, da sam dramska pedagoginja. Gospođa me odmjeri od glave do pete, uzme dijete za ruku, okrene se i – ode.

Dakle, nije bilo lako.

Najljubaznija od svih bila je naravno Zvezdana, kojoj nikad nije bilo teško doći ni na produkcije mlađih kolegica i kolega i porazgovarati s njima, ni na radionice koje su se tada održavale u ZeKaeMu. Fascinirala me njezina aktivnost i radoznalost. Sjećam se kad je bila na radionici glasa Katarine Pongracz i kako sam tada mislila: bože, pa što ona još ne zna pa da to može naučiti. Bila je motivirajući primjer cjeloživotnog učenja.

učestvuje sa recitalom *Pogodi kako se raste* po knjizi *Plavi čuperak* Miroslava Antića i pojedinačnom recitacijom pesme na čakavskom *Roženice* Mate Balote.

Godina 1970.

VELIKI PRELAZAK I KREATIVNI IZAZOVI USPOSTAVLJANJA NOVIH VEZA

Zvezdana ima 49, ja 25 godina. Zvezdana objavljuje knjigu *Dijete i scenska umjetnost* u izdanju *Školske knjige* Zagreb. Prisutna je u Šibeniku na jugoslovenskom Festivalu djeteta, koji obeležava deset godina postojanja, i učestvuje u studijskim raspravama na temu „Značaj Festivala djeteta u Šibeniku“. U sklopu programa Festivala održava se izložba svet-skog ASSITEJ-a na temu „Dječja i omladinska kazališta u svijetu“. Zvezdana je predsednica Jugoslovenskog centra ASSITEJ-a, koji je i organizator te važne izložbe.

Čitam o tim događanjima iz štampe. Nisam više tako blizu. Preseljenjem u Beograd, za mene započinje nov period, drugačiji po energiji, sa mnogo dešavanja u kulturi. Tu je Omladinsko pozorište DADOV i Beogradska revija amaterskih malih scena (BRAMS), na kojoj smo prije učestvovali sa EOS-om iz Pule i koji je sada veza sa puno novih podsticaja, mogućnosti i izazova. Radim honorarno u omladinskom listu *Susret*. Ali ono što želim je da radim ili u školi ili u nekom dečjem centru kao dramski pedagog. Nije lako. Pišem, smišljam... Pratim BRAMS, rad dramskih studija koja postoje za decu, posebno Dramski studio Doma pionira (koji vodi Zora Bokšan) i Dramski studio RTV Beograda (koji vodi Bata Miladinović). Čitam literaturu i stručne knjige iz svih oblasti koje mi se čine važnim za moju koncepciju nekog budućeg dramskog studija, odustajem od nekih ponuda jer su to drugi pristupi, a onda se otvara i ostvaruje moguć-

nost da svoj koncept predložim, obrazložim i isprobam u Centru za kulturu Narodnog univerziteta Stari grad, uz punu podršku vršioca dužnosti direktora Vasilija Sujića, urednika likovnog programa. I tako je počeo da se stvara prostor moga novog stvaralačkog pohoda u dramski i pozorišni svet dece i mladih u Beogradu. Moj stvaralački kofer nosi i čuva sva iskustva i prakse iz Pule. U njemu su se našle fotografije, plakati i programi predstavu u kojima sam igrala, programi i bilteni događanja kojima sam prisustvovala, razni priručnici i literatura, pozorišna i školska, i Zvezdanina knjiga *Dijete i scenska umjetnost*.

Godina 1977.

NEVIDLJIVI LEONARD I ŠKOZORIŠTE...

Zvezdana ima 56 godina, ja 32. U Zagrebačkom kazalištu mladih Zvezdana režira predstavu *Nevidljivi Leonard*, čiji je tekst napisala članica studija Norma Šerment kada je imala sedamnaest i pol godina. *Nevidljivi Leonard* odigran je do sredine 1983. godine 138 puta, čime je postao jednom od četiri najizvođenije predstave. Koncept da mladi budu autori postaje osnova mnogih Zvezdaninih režija.

Za mene je 1977. godina izuzetno važna jer mi donosi sve što sam želela. To je godina početka mog profesionalnog angažovanja na ostvarivanju dugo osmišljavane ideje i koncepta dečjeg dramskog studija u kome će deca biti autori, kreatori i izvođači svojih predstava koje su rezultat stvaralačkog procesa, principa igre i uključivanja publike. To je godina kada sam krajem oktobra sa grupom dece završnih razreda osnovnih škola osnovala Dečji dramski studio Škozorište u okviru Centra za kulturu Stari grad. To nije škola i nije pozorište, već nešto treće... Tako ta dečja pozorišna radionica kroz proces stvaranja sopstvenog jezika „škomunikacije“, „škruga“

(razgovora u krug) i „škezova“ (škozorišnih kratkih ekspres-zamislica) kreće u rad, da bi na kraju godine pozvali svoje vršnjake na prve škozorišne igre sa škez-časovima na temu škole kako je oni zamišljaju, sa naslovom *Kaži Škozorište*. Odgovoriti na ŠK pozdrav i izgovoriti Škozorište je ulaznica za uključivanje. U izveštajima pišem da su to stvaralačke dramske radionice, a pozorište participacije je način na koji se igraju predstave koje uključuju prisutnu publiku.

Godina 1978.

NEPROPUŠTENE PRILIKE ZA SUSRETE SA ZVJEZDANOM KOJI ĆE ODREDITI BUDUĆNOST

Odlučujući susret za početak neposredne saradnje Zvezdana i mene desio se u februaru 1978. u Mostaru na Danima teatra mladih, u vreme kada sam ja tek pokrenula prve dramske radionice i predstave pozorišta participacije sa novoosnovanim dečjim dramskim studiom Škozorište u Beogradu.

Generacijski, Zvezdana je starija od mene 24 godine; ima 57 godina, a ja 33. Ona već ima 25 godina profesionalnog iskustva s decom i mladima u različitim oblicima dramskog i pozorišnog rada koji je zapažen i priznat u zemlji i u svetu. Na međunarodnom planu je aktivna i na visokim funkcijama, u okviru Međunarodne asocijacije pozorišta za decu i mlade ASSITEJ. U Izvršni odbor ASSITEJ-a sa mandatom od tri godine birana je pet puta i taj period je bio izuzetno produktivan, posebno na početku. Zvezdana sve vreme osmišljeno radi na promociji tadašnjeg nacionalnog Jugoslovenskog centra ASSITEJ, delovanja njegovih članova iz svih republika u zemlji i van nje, kao i na našem uključivanju u najvažnija okupljanja na sastancima, festivalima, kongresima, izložbama i drugim manifestacijama i stručnim skupovima od lokalnih preko regionalnih do međunarodnih.

Februar je, prošlo je tek tri meseca od osnivanja Dečjeg dramskog studija koji vodim i koji deca sve više vole, posebno njegovo ime Škozorište i obećanu slobodu stvaranja sopstvenog pozorišta. Školski je raspust. Čitam, pišem... Ja sam, u stvari, tek na početku svog profesionalnog pedagoškog rada u instituciji kulture. Ipak, imam prilično bogato prethodno iskustvo kao član dečjih i omladinskih dramskih i pozorišnih grupa i kao nastavnik u školi. Posebno volim što mi je deo radne obaveze na poslu bio da pratim i posećujem događanja u ovoj oblasti u opštini, gradu i zemlji. Tu je i Zvezdanina knjiga. Povezuju mi se sva iskustva i potvrđuju putevi kojima idem. U *Politici ekspres* otkrivam kratku najavu za IV. Dane teatra mladih u Mostaru. Pročitavši taj kratki tekst sa opisom dešavanja i posebno istaknutim programskim segmentom da će Zvezdana Ladika voditi radionice i sastanak Jugoslovenskog nacionalnog centra Svetske asocijacije pozorišta za decu i mlade ASSITEJ, ustala sam i rekla: „Idem na ovo!“ Već sutradan bila sam u autobusu za Mostar.

I tako je sve krenulo: otvoreno, puno podrške i interesovanja za upoznavanje i razmenu iskustva, sa punim uključivanjem u sva događanja, od kojih su za mene najpodsticajnije bile radionice i razgovori koje je vodila Zvezdana, a najvažnije – prisustvovanje zvaničnom sastanku sa pozivom da Škozorište postane član JC ASSITEJ-a. U Mostaru gledam predstave, pratim predavanja, učestvujem u razgovorima o predstavama, ali i u radionicama koje drži Zvezdana. Prezentujem šta i kako radim. Zvezdana me, na osnovu prezentacije koncepta i ostvarenih programskih aktivnosti Škozorišta, uključuje u članstvo Jugoslovenskog centra ASSITEJ.

Na sastanku ASSITEJ-a, čiji sam sada član, Zvezdana nas upoznaje sa programom svetskog kongresa koji će se održati u junu u Madridu i uključuje nas u pripreme

i zaduženja oko učestvovanja našeg centra, opredeljenja za radne grupe u kojima ćemo se predstaviti i prisustvovanja svim programima pored predstava u festivalskom delu, koji su bitni za naše upoznavanje sa situacijom u svetu i naše prezentovanje svetu. I tako je počelo. Pokazalo se da je moja čvrsta odluka da ne propustim prilike koje će mi omogućiti neposredan susret sa autorkom knjige *Dijete i scenska umjetnost*, Zvezdanom Ladikom, više od izazova.

Madrid, 10. – 16. jun 1978.,

ŠESTI SVETSKI KONGRES ASSITEJ-A

Tema kongresa je „Nove pozorišne estetske forme u pozorištima za decu i omladinu“. Našu delegaciju čine predstavnici Zagrebačkog kazališta mladih, Dramskog studija u Karlovcu, Pionirskog kazališta iz Rijeke, Teatra mladih iz Mostara, Dramskog studija RTS, Pozorišta „Boško Buha“ i Dečjeg dramskog studija Škozorište iz Beograda.

Gledamo predstave i pratimo radni deo kongresa. Zvezdana je zauzeta sastancima Izvršnog odbora ASSITEJ-a, čiji je član u svom prvom mandatu (1975. – 1978.). To je godina izbora novih članova za sledeći mandat; sve je vrlo napeto i uzbudljivo.

Učestvujemo u radnim grupama po sopstvenom interesovanju. Zvezdana vodi jednu od dve radne grupe „Elementi predstave“, ja učestvujem u radnoj grupi „Režija“ koju vodi Moses Goldberg iz Amerike i u kojoj razmatramo iskustva i prakse pozorišta participacije. Ja predstavljam koncept i rad Škozorišta. Moju grupu, koja je po sastavu bila vrlo različitih profesija i sa raznih strana sveta, krasila je živa razmena ideja i slobodna diskusija. Većina vremena je direktno bila posvećena pozorištu participacije i različitim načinima uključivanja publike, iz sedišta

do ulaženja na i u scene preko delova otvorenih za improvizacije i ponekad potpunog menjanja smera akcije predstave. Isticale su se dobrobiti za decu, posebno za komunikaciju i kreativnost. Zaključak je bio da se na sledećim kongresima pažnja posveti temama koje su refleksija od važnosti i značaja za svakodnevni život dece i njihovo odrastanje.

Temu improvizacija imala je i Zvezdana u okviru radne grupe koju je vodila: improvizacija kao esencijalni element u pripremi predstave, posebno za reditelje koji rade s decom i mladima; improvizacija koja može da bude i element u predstavi ukoliko je osnova predstave otvorenost kao deo stvaralačkog čina. To je bila i osnovna nit diskusije, ali i fokus Zvezdaninih ideja koje je uvek delila s drugima i s nama, a želela je da podeli i s ovom grupom. Zaključak koji je iznela na izveštaju grupa bio je da deca ne žele da budu samo gledaoci, već imaju i želju da učestvuju na različite načine u stvaranju predstave i da „deo koji treba da bude od dece u stvaranju predstave“ bude tema i sledećih kongresa.

Zvezdana i ja imamo mnogo tema za razgovor, o stvaralačkim procesima, radu na improvizacijama i uključivanju publike. To su vrlo zanimljivi razgovori s mnogo pažnje i brige sa Zvezdanine strane. Aktivno se angažujem u aktivnostima koje promovise naš ASSITEJ, a tu je, pored učestvovanja na sastancima, od posebnog značaja praćenje i učestvovanje na Festivalu djeteta u Šibeniku i naša pojedinačna i zajednička predstavljanja u njegovim programima.

Svako od nas, podstaknut Zvezdaninim angažovanjem, obogaćuje svoj rad u matičnoj kući, a udruženi u nacionalni centar ASSITEJ-a, zahvaljujući Zvezdani koja nas okuplja i drži u stalnoj komunikaciji, kako organizaciono tako i programski, svi bivamo angažovaniji, vidljiviji i prepoznatljiviji u svojoj sredini, ali i na svetskoj sceni.

Zvezdana ima ugled i značajno mesto u

okviru svetskog ASSITEJ-a. Rado je pozivana gošća na stručne skupove i festivale, na univerzitetima i u pozorištima drži predavanja o jugoslavenskom pozorištu za decu i mlade i scenskoj kreativnosti dece i mladih. Upoznaje nas s radom pozorišta za decu i mlade u mnogim gradovima i na fakultetima gde se edukuju reditelji, glumci, voditelji dramskih grupa, pedagozi, scenografi – budući kreatori dečjih pozorišta i voditelji dečje kreativnosti. Bogato iskustvo scenskog stvaralaštva i pedagogije u Jugoslaviji prenosi svetu, a iskustvo sveta prenosi nama, izlažući i pišući izveštaje uz poznatu kutiju slajdova koje uvek pripremi i prikazuje na susretima i sastancima.

Pogled na vrednosti koje su proizašle iz takvog Zvezdaninog statusa u svetu, uspostavljenih odnosa i našeg uključivanja u sve segmente delovanja ASSITEJ-a, meni je kao novom članu otvorio i omogućio uvid iz različitih uglova na pitanja i probleme o kojima

smo često razgovarale: postojanje i funkcionisanje naših matičnih kuća u kojima smo radili, različitosti naših položaja i uloge u društvu, našeg odnosa prema onima s kojima radimo i koji su naša publika, odgovornosti koju nosimo i svesti o limitima koji postoje kada jesmo ili nismo donosioci odluka koje su od bitnog značaja za naš život i rad, i u lokalnom okruženju i u svetskim okvirima.

Druga nepropuštena prilika, sada u odnosu na Zvezdanin i moj pedagoški rad, bila je odluka da prisustvujem i predstavim rad Škozorišta i procese koji su se u njemu dešavali krajem 1978. godine u organizaciji Dečjeg vrtića „Radost“ u Čačku, gde je organizovan simpozijum na temu „Stvaralaštvo predškolskog deteta“. Ja sam bila pozvana kao stručni saradnik Centra za kulturu Stari grad i predstavila sam Škozorište ističući koncept „deca stvaraju svoje pozorište“.

ROBERTA BARAT

Godine 1996., na jednom od prvih poslijeratnih Lidrana, napokon sam upoznala Zvezdanu Ladiku. Sjećanje na te trenutke vrlo je jasno, živo. Do nas je stigla informacija da je ona državna izbornica. O strašnoj tremi prije nastupa djece i okruglog stola ne moram ni govoriti. U iščekivanju njezina osvrta, napetost se mogla rezati nožem. Jesam li je dobro razumjela? Jesam li iz njezinih zapisa išta naučila? Ta su mi se pitanja rojila glavom. U to vrijeme naše su scenske igre bile drugačije od onih koje smo imali prilike vidjeti u okruženju pa je sumnja postojala. Zvezdana Ladika počela je okrugli stol riječima: „Neću govoriti pojedinačno o onome što sam danas vidjela. Govorit ću o jednoj scenskoj igri na čijem primjeru mogu govoriti kako treba raditi i kako to, kad se tako radi, može izgledati.“ Parafraziram, naravno, nakon toliko godina, ali mogla bih se zakleti da je razlika izrečenog i ovdje zapisanog vrlo mala. Ono što sasvim sigurno mogu točno citirati, bilo je sljedeće što je rekla: „Pod ovaj rad mogla bih se potpisati.“ Neopisiv ponos preplavio me kad je rekla da je to scenska igra *Ide zima*. Naša scenska igra! Govorila je o mizanscenu, naznaci kostima, rekvizitima, temi primjerenoj dobi djece, zaigranosti, prirodnosti...

I dan-danas, iako ne prestajem učiti o dramskoj pedagogiji, rastem na tim riječima.

Uvodno izlaganje održala je dr. Sanda Marjanović, sa katedre za predškolsku pedagogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Zvezdana kao predstavnica Zagrebačkog kazališta mladih imala je posebno izlaganje o dramskim igrama s decom predškolskog uzrasta. U razgovoru po završetku dana, dr. Sanda Marjanović mi je prišla i pokazala veliko interesovanje za Škozorište, za dramske igre i kontakt sa Zvezdanom, posebno za koncepte drame i pozorišta kao dela otvorenog vaspitnog sistema u okviru kojih igra i improvizacije, kao i teme koje se odnose na razvojnu i životnu problematiku dece, imaju važno mesto.

Zvezdana je imala bogato prethodno iskustvo u dramskom radu s decom predškolskog uzrasta, pisala je o tome i davala konkretne primere dramskih igara i vrsta igrovnih prezentacija koje mogu da se organizuju u vrtiću. U primerima je uvek davala varijante izvođenja. Ja sam u vreme održavanja tog susreta imala malo neposrednog iskustva u radu sa grupama predškolske dece u vrtiću. Moje iskustvo su bila predškolska deca kao publika koja se uključuje u letnje škozorišne igre na Kalemegdanu.

Kada sam posle više godina i stečenog iskustva u Studiju stvaralačkog vaspitanja Školigrice, za decu predškolskog uzrasta, učestvovala u pisanju priručnika za vaspitače za oblast „Dete u igri drame i pozorišta“, vežbe i igre sam, kao i Zvezdana, dala u varijantama izvođenja.

Godina 1979. i nadalje

UKLJUČIVANJE U ISKUSTVA SVETA

Godina 1979. je Svetska godina deteta. Zvezdanino pismo u ime našeg ASSITEJ centra dobijam već u februaru. U njemu nas Zvezdana obavestava o dopisu sekretarijata svetskog ASSITEJ-a i planiranim aktivnostima u koje treba da se uključimo; među njima je

i godišnja skupština ASSITEJ-a u Šibeniku tokom Festivala djeteta. Takođe, tu su pisma u kojima nam prenosi pozdrave i zahvalnice članova drugih ASSITEJ centara koji su nas posetili i zahvaljuju nam na gostoprimstvu. U junu stiže zvaničan poziv za sastanak u Šibeniku. Naši plakati su izloženi u Muzeju u Šibeniku pod naslovom „Izložba plakata kazališta za djecu“. Studijske razgovore na temu „Umjetnost – spona prijateljstva među djecom svijeta“ svojim predavanjem otvaraju Joice Doolittle iz Kanade i Nat Eek iz Amerike, članovi svetskog ASSITEJ-a. Zvezdana sve drži i vodi. Pratimo okrugle stolove kritike i idemo na predstave. Učestvujem sa škozorišnom igrom *Mi, vi, svi...* u programu *Na trgovima i ulicama*. Prati nas štampa i mnogo zainteresovane dece tokom oba dana izvođenja.

Za 1980., 1981. i 1982. pronašla sam u arhivi godišnje biltene našeg ASSITEJ centra i jedan katalog. U uvodniku biltena za 1980. Zvezdana piše kako je naš ASSITEJ centar nastavio sa negovanjem svih ideja koje su bile u fokusu i posvećene 1979., godini deteta, s usklikom da zajedno učinimo svaku godinu godinom deteta. Ono što je važno i što smo svi osetili jeste rečenica iz uvodnika, u kojoj kaže kako je zato i 1980. bila posebna po tome što je povećan broj članstva i što su svi članovi našeg ASSITEJ centra zajedničkim ulaganjem unapredili umetnički kvalitet svog pozorišnog rada s decom. Bilten za 1981. godinu i katalog štampani su za potrebe naše promocije i prezentacije na VII. Kongresu ASSITEJ-a u Lionu u Francuskoj. Kongres je imao centralnu temu „Mesto i uloga pozorišta za decu i mlade u savremenom društvu“. Prisustvujemo opet kao delegacija. Raspoređujemo se u pet radnih grupa koje su imale posebne podteme, kao što je savremena dramaturgija, pozorišta kao faktor integracije ili emancipacije, mlada publika i pozorišni umetnik, škola kao mesto predstave... Jedna grupa je bila otvorena za temu koju će izabrati sami učesnici. U Lionu smo imali veliku izložbu sa

fotografijama, slajdovima i plakatima koje je tražila i za izložbu sredila Zvezdana.

U tom periodu, umesto za festivale i kongrese ASSITEJ-a, više sam zainteresovana i pratim rad Međunarodne asocijacije amaterskih pozorišta (AITA) koja ima sekciju „Drame u odgoju“.¹ Znajući to, Zvezdana me već 1980. preporučuje kao predstavnika našeg ASSITEJ-a da prisustvujem IV. internacionalnom kongresu „Drame u odgoju“, koji se održavao u Villachu u Austriji u organizaciji AITA-e.

Kongres je bio radnog karaktera. Raspravljalo se o drami u odgoju, s posebnim osvrtom na svaku zemlju koja je imala delegata. U studijskim vežbama profesori najznačajnijih fakulteta za scensko stvaralaštvo mladih imali su demonstracije metoda rada, a delegati kraća izlaganja o problemu drame u odgoju u svojoj zemlji, što sam i ja održala, uz slajd-projecciju po Zvezdaninom običaju.

Prisustvujem kongresima AITA-e u Villachu iz godine u godinu, upoznajem najznačajnije stvaraoce, umetnike, pedagoge, teoretičare koji deluju o toj oblasti u svetu, uspostavljamo saradnju, razmenu i formiram biblioteku koja ima najznačajnija izdanja i radne materijale o toj oblasti. Od posebnog značaja bio je AITA-in kongres 1982., gde su sa učesnicima radili Augusto Boal (Pozorište potlačenih) i Ivan Ilić (Dole škole). Kongres 1984. na temu „30 godina drame u odgoju – sredstvo za analizu“ sa podtemom „Da li je drama validna snaga u našem svetu promena“ donosi nova iskustva o značaju kreativnosti, novih tehnika drame za odgoj i društveno angažovanog pozorišta. Učestvovanje na predavanjima i u radionicama Kena Robinsona, Cecily O'Neill i Gavina Boltona ostavilo je trajan pečat na moj daljnji rad.

Sa Zvezdanom razmenjujem informacije. Na jednom sastanku u Zagrebu gledam Zvezdaninu predstavu *Koraci*. Šibenik je

ipak glavno mesto susreta. Prisustvujem sastancima našeg ASSITEJ centra, dostavljam izveštaje o radu koji ulaze u biltene.

Pratim studijske razgovore: „Kriteriji vrednovanja umjetničkih djela za djecu“ (1982.), gledam predstave Zagrebačkog kazališta mladih koje su u glavnom programu: *Nečko Svoje glavečko* (1982.) i Zvezdaninu *U koga se uvr glo ovo dijete* (1983.). U programu *Na trgovima i ulicama* učestvujem sa škozorišnom igrom *Škegula*, a u okviru pratećih programa sa *Škezijadom* (1981.). Slede *Stoš-Klica* (1982.) i *Dvorište, šuma, džungla...* (1983.). Na međunarodnom planu Škozorište učestvuje sa *Škezionicom* na Festivalu mladih u Beču (Austrija) i sa *Škegulom* na „Scenskoj žetvi“ u Martinu (Čehoslovačka). U Beogradu Škozorište posećuje Vilijam Sarojan, razgovara s mladima i drži malu radionicu.

Godina 1985. Povodom 20. godišnjice postojanja svetskog ASSITEJ-a, Izvršni komitet te organizacije imao je redovne radne sednice tokom Festivala djeteta u Šibeniku. Ponosni smo na Zvezdanu i njenu ulogu kao člana toga važnog tela na festivalu u Šibeniku i mogućnosti da prisustvujemo svim programima, *press*-konferencijama, studijskim razgovorima...

U godinama koje slede, zbog velikih obaveza oko organizacije i vođenja Studija stvaralačkog vaspitanja Školigrice i otežanih uslova finansiranja i položaja Centra za kulturu Stari grad kao opštinske kuće kulture, Škozorište i Klub dramskih komunikacija ne idu na manifestacije van zemlje, ali okupljaju mlade i intenzivno rade, ostvarujući projekte koji imaju zapažen uspeh na beogradskim festivalima amatera i poznatom festivalu avangardnih pozorišta BRAMS, u koji unose radionice koje do tada nisu bile deo programa. To je period koji je obeležio uticaj Škozorišta i Kluba dramskih komunikacija na amatersko stvaralaštvo Beograda. Izgleda da sada mi počinjemo da utičemo na druge. Zvezdana se uvek radovala takvim vestima.

1 Drama-in-Education, eng.; vrlo utjecajan smjer britanske dramske pedagogije 1970-ih godina – prim. ur.

Od 1990. do 2021.

SNAGE UMETNOSTI I TRANZICIJA KOJA TRAJE

Vreme postaje teško. Opterećeno krizama i političkim promenama, konfliktima koji se šire, razdvajanjima koja kreću da se ostvaruju, ratnog stanja, kriza i tranzicije koja traje. Te promene utiču na sve segmente života, pa i na naša delovanja i oblasti koje su se razvijale i dolazile do određenih postignuća kojima smo se radovali i bili vrlo ponosni. Mnogo toga se prekida, zaustavlja i usmerava u pravcima koji su u potpunj suprotnosti sa vrednostima koje smo promovisali i razvijali. Angažujemo se u projektima podrške i pomoći da se postojeći pritisci prevladaju snagom umetnosti.

Godina 2004. Tužna vest da je Zvezdana preminula zatiče nas u godini punoj političkog nezadovoljstva, nereda, sporenja oko vlasti, demonstracija, suđenja, novih izbora... Reforma obrazovanja u Srbiji, koja je u obrazovni sistem uvela dramu i pokret, ukinuta je. Moja misija je prekinuta.

Zvezdaninu misiju preuzimaju njeni učenici, saradnici, nastavljači... Simpozijem *Zvezdani u čast* obeležavamo sto godina od njenog rođenja.

UMESTO ZAKLJUČKA: NASLEĐE PROSTORA OTVORENOSTI KOJI JE ISPRED VREMENA, BILO ONO SADAŠNJE, PROŠLO ILI BUDUĆE

Iako je segment veza i uticaja Zvezdane na moj rad bio najintenzivniji u periodu neposredne saradnje u aktivnostima ASSITEJ-a, periodu koji je prethodio i koji se odnosi na moje detinjstvo, školovanje i studentsko amatersko angažovanje, dajem takođe širi prostor jer i jedno i drugo, i neposredno i posredno, učinili su da veze i uticaji postanu podjednako razvojno relevantni i podsticajni. Osim toga, davanje podjednakog značaja neposrednim i posrednim vezama i uticajima i njihovom prožimanju, podrška su stavu podjednakog značaja učesnika u tom procesu, njegovih glavnih nosilaca i kreatora – odraslog koji je

u taj proces u radu s decom i mladima profesionalno uključen, s jedne strane, i deteta i mladog čoveka koji je u taj proces uključen u periodu determinišućem za razvoj ličnosti i život u zajednici. Taj segment ističem jer je bitan za sagledavanje najvažnijeg, za mene, Zvezdaninog uticaja, i posrednog i neposrednog, a to je postojanje prostora otvorenosti za razmenu ideja, znanja i stavova između odraslih, ali i između odraslih i dece i mladih u stvaralačkom procesu koji je, svaki iz svoje perspektive i pogleda na svet, uvek zajednički, koautorski, poštovan i cenjen kao vrednost života i međuljudskih odnosa u svakom stvaralačkom i umetničkom susretu, procesu i ostvarenju.

Zvezdana je u mnogočemu išla ispred vremena, prevazilazila je ono što je već dato, unosila promene, otkrivala nam i nudila podsticaje i konkretne primere i odgovore za dalje i šire, pružala nam podršku u prezentovanju i vrednovanju postignutog, u odgovornostima i odgovorima na izazove i probleme vremena u kome smo živeli.

Biće zanimljivo i podsticajno jer verujem da ćemo kroz naše angažovanje posvećeno Zvezdani, njenom radu, vezama i uticajima, kao i očekivanim novim vrednovanjima i predstavljanjima njenog rada i uticaja, dublje upoznati i sebe, svoje prisustvo i delovanje, a kao izazov ući u istraživačku avanturu otkrivanja šta znači biti ispred vremena, bilo ono sadašnje, prošlo ili buduće.

Zaustavljajući se u novom milenijumu u otvaranju neke nove scene za budućnost, Zvezdana Ladika u nasleđe nama, svojim savremenici, i generacijama koje dolaze ostavlja vrednu i bogatu ostavštinu. Ponovo otkrivam neverovatno postojanje i delovanje fenomena povratnih sprega, tih „čudnih petlji“ koje, nastajući iz samih sebe, nastavljaju same sebe da izgrađuju.